

UOT: 94(479.24)

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN MÜHACİRƏTDƏ
İCTİMAİ-SİYASİ FƏALİYYƏTİ TARİXİNDƏN

©2024

İRADƏ BAĞIROVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: bagirovais@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.19>

Xülasə: Məqalə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirətdə keçirdiyi və 1922-ci ildən 1955-ci ilə qədər dövrü əhatə edən həyatının ən parlaq mərhələlərindən birinə həsr olunmuşdur. Bu müddət ərzində o, Avropanın bir çox ölkəsində və Türkiyədə yaşamış, vətəninin sovet işğalından azad edilməsi uğrunda bir gün də olsa fəaliyyətinə ara verməmişdir. Bu fəaliyyət Müsavat partiyasının xarici bürosunun yaradılmasından tutmuş Cənubi və Şimali Qafqazın görkəmli siyasi xadimlərini öz sıralarında birləşdirən Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasına qədər çoxşaxəli olmuşdur. Eyni zamanda, həmin illərdə Rəsulzadənin yaradıcılıq fəaliyyəti də səmərəliliyi və məhsuldarlığı ilə seçilirdi. O, siyasi, tarixi və ədəbi mövzularda çoxlu sayda araşdırmalar aparmış, Türkiyə, Polşa, Almaniyada jurnallar nəşr etdirmiş, siyasi mühacirətin bu ölkələrdə keçirdiyi konfranslarda iştirak etmişdi. Mühacirət həyatının bütün çətinliklərinə, bir ölkədən digərinə daimi köçməsinə, siyasi mühacirlər arasında fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, o, ümumi iş naminə mümkün kompromisləri tapmağı bacarırdı. Rəsulzadə Azərbaycanın sovet hakimiyyətindən azad olunduğunu şəxsən görməsə də, bunun mütləq baş verəcəyinə ömrünün sonunadək şübhə etmirdi.

Açar sözlər: Siyasi mühacirət, Qafqaz Konfederasiyası, “Prometey” jurnalı və Prometey hərəkatı, Qafqaz İstiqlal Komitəsi, Azərbaycan Milli Mərkəzi

FROM THE HISTORY OF SOCIO-POLITICAL ACTIVITY
M.Ə.RASULZADE IN EMIGRATION

©2024

İRADA BAGIROVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: bagirovais@gmail.com

Abstract: The article is devoted to one of the most striking stages in the life of Mohammad Emin Rasulzade, spent by him in exile and covering the period from 1922 to 1955. During this time, he lived in many European countries and in Turkey, where he never stopped his activities to liberate his homeland from Soviet occupation. These activities were multifaceted: from the foundation of the foreign bureau of the Musavat Party to the creation of the Caucasian Confederation, which

united prominent political figures of the South and North Caucasus. At the same time, Rasulzade's creative activity was also very fruitful during these years. He wrote a large number of researches on political, historical and literary topics, published magazines in Turkey, Poland, Germany, participated in conferences held by political emigration from these countries. Despite all the difficulties of emigrant life, moving from one country to another, disagreements between political emigrants, he was able to find possible compromises for the sake of a common cause. Unfortunately, during his lifetime Rasulzade never saw the liberation of Azerbaijan from Soviet power, but he never doubted that this would definitely happen.

Keywords: Political emigration, Caucasian Confederation, "Prometheus" journal and Prometheus movement, Caucasus Independence Committee, Azerbaijan National Center

ИЗ ИСТОРИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ М.Э.РАСУЛЗАДЕ В ЭМИГРАЦИИ

©2024

ИРАДА БАГИРОВА*

*Институт Истории и Этнологии имени НАНА А.А.Бакиханова
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: bagirovais@gmail.com

Резюме: Статья посвящена одному из самых ярких этапов в жизни Мамед Эмина Расулзаде, проведенных им в эмиграции и охватывающего период с 1922 по 1955 годы. За это время он прожил во многих странах Европы и в Турции, где ни на один день не прекращал деятельности по освобождению своей родины от советской оккупации. Деятельность эта была многогранна, от основания заграничного бюро партии Мусават до создания Кавказской конфедерации, сплотившей в своих рядах видных политических деятелей Южного и Северного Кавказа. В то же время весьма плодотворной была и творческая деятельность Расулзаде в эти годы. Он написал большое количество исследований на политические, исторические и литературные темы, издавал журналы в Турции, Польше, Германии, участвовал на конференциях, проводимых политической эмиграцией с этих странах. Несмотря на все трудности эмигрантской жизни, постоянные переезды из одной страны в другую, разногласия как между политическими эмигрантами, он умел находить возможные компромиссы во имя общего дела. К сожалению, при своей жизни Расулзаде так и не увидел освобождение Азербайджана от власти Советов, но в том, что это обязательно произойдет, он не сомневался никогда.

Ключевые слова: Политическая эмиграция, Кавказская Конфедерация, журнал «Прометей» и Прометеевское движение, Комитет Независимости Кавказа, Азербайджанский Национальный центр

Giriş

Görkəmli Azərbaycan ictimai-siyasi xadimi Məmməd Əmin Rəsulzadənin həyatının 1920-1955-ci illəri əhatə edən mühacirət dövrünü onun ən parlaq mərhələlərindən biri hesab etmək olar. Bu dövr şərti olaraq bir neçə mərhələyə bölünə bilər: 1920-1922-ci illər (bu illərdə o, əvvəlcə işğalçı 11-ci ordudan xilas olaraq qeyri-qanunlu yaşamış, daha sonra isə Stalinin köməkliyi ilə Moskvaya köçmüşdü), 1922-1930-cu illərdə birinci Türkiyə dövrü, 1930-1940-cı illərdə Polşa dövrü, 1940-1946-cı illər nasist bloku ölkələrində yaşama dövrü (Rumıniyada, 1942-ci ildə dörd ay Berlində, 1946-cı ildə Rumıniyanın Sovetlər tərəfindən işğalından sonra yenidən bir müddət Almaniya) və nəhayət 1947-1955-ci illər ikinci Türkiyə dövrü. Məlum olduğu kimi, Rəsulzadə 1955-ci ildə vəfatına qədər Türkiyədə yaşamışdır.

Buna baxmayaraq, hətta sovet işğalından sonra da Rəsulzadə üçün mühacirət, yeni bir şey deyildi. O, XX əsrin əvvəllərində hələ çar Rusiyası dönməsində iki dəfə – 1909-1911-ci illərdə İrana, oradakı inqilab məğlub olduğdan sonra 1911-1913-cü illərdə Osmanlı Türkiyəsinə mühacirət etmişdi.

Moskva dövrünün yeni təfərrüatları

Son dövrlərdə nəşr olunmuş yeni arxiv sənədlərində Məhəmməd Əminin mühacirət həyatı barədə maraqlı məqamlara rast gəlmək olur. Məsələn, 2007-ci ildə Moskvada işıq üzü görən Krasovitskayanın sovet milli elitaları haqqında kitabında Rəsulzadə sovet hakimiyyətinin “milli layihəsi”nin az qala tərəfdarı kimi təsvir olunmuşdur, çünki bolşeviklərin idealları guya ona yaxın idi.¹ Rəsulzadənin 140-illik yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusunda məşhur Moskva tarixçisi S.İsxaqov bu fikri təkrar edərək, onun həqiqətən 1921-ci ildə Millətlər üzrə Xalq Komissarlığının orqanı olan “Jizn natsionalnostey” (Millətlərin həyatı) jurnalında işlədiyini dəqiq müəyyən edir, lakin bu jurnalda onun Azərbaycanda əlifba islahatına həsr olunmuş “Müsəlman Şərqində inqilabın mədəni vəzifəsi” adlı cəmi bir məqaləsindən başqa əsərinə belə rast gəlmək olmur.²

Həmin ilin iyul ayından başlayaraq, Yeni İqtisadi Siyasətin (NEP) həyata keçirilməsi SSRİ iqtisadiyyatının dirçəlməsinə və insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin də maaşı iki dəfə artmışdı, lakin bu da onu digər əsərlər yazmağa təşviq etməmişdi. Rəsulzadənin yaradıcılıq məhsuldarlığını nəzərə alsaq, bu, onun sovet qəzetlərində çap olunmaq istəməməsindən başqa heç bir şeylə izah edilə bilməz. Artıq həmin ilin dekabrında onun adı Xalq Komissarlığının nəşriyyat şöbəsinin siyahılarında yox idi. Rəsulzadə bir müddətdən sonra Şərqşünaslıq İnstitutuna çevrilən Canlı Şərq Dilləri Mərkəzi

¹ Тамара Юсуфовна Красовицкая. **Национальные элиты как социокультурный феномен советской государственности (октябрь 1917-1923 г.).** Документы и материалы. Москва, 2007, с.35.

² Салават Исхаков. **Мамед Эмин Расулзаде в большевистской Москве. Новые данные к биографии (1920-1922 гг.).** II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri, M.Ə.Rəsulzadə irsi demokratiya, müstəqillik və dövlətçilik dəyərləri sistemində. Bakı, 2024, s.180-187.

İnstitutunda işləməyə başlayır və burada praktiki Osmanlı dilinin tədrisi ilə məşğul olur.³

1922-ci ilin mayında Rəsulzadə “Qədim fars kommunistləri (Məzdəkilər)” adlı əlyazma hazırlayır, lakin onu Moskvada çap etdirə bilmir, çünki həmin ilin yayında o, Petroqrada gedir və məlum olduğu kimi, oradan qeyri-leqal yollarla Finlandiyaya keçir. Artıq 1922-ci ilin avqustunda Helsingforsun (Helsinki) “Svenska Pressen” qəzetində İsveç dilində “Karl Marks Aypara altında” adlı böyük bir məqalə dərc olunur. Müəllif imzası olmasa da, Azərbaycanın ən yaxın tarixini və bolşevik işğalını araşdıran məzmunu onun müəllifinin Məhəmməd Əmin olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur.⁴

Birinci Türkiyə dövrü

Bir ay sonra 1922-ci ildə Türkiyəyə köçən Rəsulzadə bu ölkədə özünəməxsus enerjisi ilə fəaliyyət göstərməyə başlayır. Burada o, “Azəri-Türk”, “Odlu Yurd”, “Bildiriş” jurnallarını və məcmuələrini nəşr etdirməyə başlayır. 1923-cü ildə İzmirdə xüsusi mükafata layiq görülən “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kitabı nəşr olunur. Kitabın ön sözünü onu yüksək qiymətləndirən Əli bəy Hüseynzadə yazmışdı.⁵ Eyni zamanda M.Ə.Rəsulzadə və onun tərəfdarları Müsavat partiyasının xarici bürosunu, eləcə də vəzifəsi bütün daxili mühacirəti birləşdirmək olan Azərbaycan Milli Mərkəzini (AMM) yaradırlar. Hər iki təşkilatın və ümumiyyətlə Qafqaz mühacirətinin əsas çap orqanı Rəsulzadənin redaktorluğu altında “Yeni Kafkasya” dərgisi olur.⁶

Həmin 1923-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu” və “İstiqlal ideyası və gənclik” əsərləri İstanbulda nəşr olundu. Hər iki kitabda milli istiqlalın ideal təəcəssümü kimi “türkləşmək, islamlaşmaq və tərəqqi” çağırışı irəli sürülürdü. Bu əsərlər o qədər əlamətdar hadisəyə çevrildi ki, İ.Stalinin göstərişi ilə SSRİ-nin xüsusi xidmət və təbliğat orqanlarına onlarda irəli sürülən ideyalara qarşı mübarizə aparmaq üçün xüsusi tapşırıqlar verildi. Lakin konkret göstərişlərə baxmayaraq, Rəsulzadənin adını ləkələməkdən başqa sovet ideoloji maşını onun əsərlərinə qarşı ortalığa heç nə qoya bilmədi.⁷

Məhz bu zaman Rəsulzadə İstanbulda Azərbaycan Komitəsini yaratdı, 1924-cü ildə onun adı dəyişdirilərək İstiqlal Komitəsi qoyuldu. Rəsulzadənin sözlərinə görə, “forma və məzmun baxımından yeni ad daha münasib hesab edilir, çünki komitə mərkəzi təşkilat olmaqla həm ölkəmizin daxilində, həm də onun hüdudlarından kənarda yerləşən eyniadlı digər təşkilatlara rəhbərlik edir”.⁸

³ Насиман Ягублу. *Энциклопедия Мухаммед Эмина Расулзаде*. Москва, 2014, с.244.

⁴ “Karl Marx underhållsmanen”. Svenska Pressen, 1922, 8 August. **II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri**, s.785-787.

⁵ Mirzə Bala Məmmədzadə. *Milli Azərbaycan hərəkəti*. Bakı, “Nicat”, 1992, s.181.

⁶ Səbahəddin Şimşir. *Azərbaycanın istiklal mücadelesi*. İstanbul, 2006, s.39.

⁷ Джамиль Гасанлы, Эмиграция, которая еще продолжается, *Зеркало*, 2009, 31 января

⁸ *Письмо М.Э.Расулзаде – А.М.Топчубаши*. 25.12.1924. А.М.Топчибаши и М.Э.Расулзаде: Переписка, 1923-1926. Сост., предисл. и прим. С.Исхаков. Москва, 2012, с.70.

1925-ci ildə Türkiyə ilə SSRİ arasında dostluq və bitərəflik müqaviləsi imzalandı. Bundan sonra Moskvanın təzyiqi ilə türk hakimiyyəti bütün rus mühacirətini, o cümlədən azərbaycanlıları təqib etməyə başladı. Lakin mühacirlər hələ də az-çox sərbəst hərəkət edə bilirdilər, Türkiyə hakimiyyəti onlardan yalnız gizli fəaliyyət göstərməyi və açıq antisovet təbliğatı aparmamağı tələb edirdi. Bu şəraitdə M.Ə.Rəsulzadə də bir çox siyasi mühacirlər kimi Qərbdə, xüsusən də Polşada aktiv fəaliyyətə başlayır.

Həmin illərdə Polşada qısa fasilələrlə hakimiyyətdə olan marşal J.Pilsudski Sovet Rusiyasına qarşı mübarizədə bütün qeyri-rus xalqlarının mühacirətinin bir araya gəlməsində mühüm rol oynamışdı. Sovet işğalından sonra Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın diplomatik nümayəndəlikləri Parisdə yerləşdiyindən, polyaklar siyasi mühacirətin mərkəzinin məhz orada qərarlaşmasının tərəfdarı idilər.

1924-cü ildə Parisdə ətrafında Qafqaz siyasi mühacirətini birləşdirən “Prometey” jurnalının ilk nömrəsi işıq üzü gördü. “Qafqaz və Ukrayna xalqlarının milli müdafiə orqanı Prometey” jurnalının ilk nömrəsi mifik titanın adını onun rəsmi adı kimi təklif edən Şimali Qafqaz və Dağıstan Dağlılar İttifaqının keçmiş xarici işlər naziri Haydar Bammətin Parisdəki mənzilində tərtib edilmişdi.⁹

Həmin nömrədə konfederatların və Prometey hərəkətinə daxil olan bütün Qafqaz siyasi təşkilatlarının aşağıdakı məqsədləri qeyd olunurdu: “Qafqaz İstiqlal Komitəsi Şimali Qafqazın Dağlı Xalq Cümhuriyyəti, Gürcüstan və Azərbaycanın nümayəndələrindən təşkil olunmuşdur. Komitə Qafqazın diyar daxilində və xaricində bulunan bütün fəal qüvvələrini birləşdirir. O, rus bolşeviklərinin əsarətinə düşmüş Qafqaz xalqlarının siyasi və iqtisadi müstəqilliyini bərpa etmək və konfederativ Qafqaz dövləti yaratmaq məqsədi daşıyır. Komitə Ukrayna Xalq Respublikası və Türküstan İstiqlal Komitəsi ilə həmrəydir, onlarla tam razılaşdırılmış fəaliyyət göstərir”.¹⁰ Jurnalın redaksiya heyətinə N.Jordaniya, A.İsxaki, M.Çokayev, M.Y.Mehdiyev və başqa tanınmış xadimlər daxil idi.¹¹

Həmin ilin noyabrında Parisdə Qafqaz dövlətlərinin hərbi və gömrük ittifaqını yaratmaq, habelə onların müstəqilliklərinin bərpasından sonra gələcək Qafqaz Konfederasiyasının ümumi konstitusiyə hazırlamaq məqsədi ilə Milli Komitə yaradıldı. Azərbaycan tərəfindən sənədi Əli Mərdan bəy Topçubaşı və Ceyhun bəy Hacıbəyli, Gürcüstan tərəfindən Akaki Çxenkeli və Noy Ramişvili, Şimali Qafqaz tərəfindən Əbdül Məcid Çermoyev, İbrahim Heydərov və Heydər Bammət imzaladılar.¹² Məhəmməd Əmin də fərdi əsaslarla komitənin təşkilat bölməsinə seçildi.¹³

⁹ Гайдар Баммат. **Краткие биографические сведения.** Б.д., с.7 (Личный архив Москва. Баммата (Париж), Мамулия Г. Предисловие к книге: «Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей», Сборник документов, Москва: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2012, с.15.

¹⁰ Георгий Мамулия. Предисловие к книге: «Кавказская Конфедерация...», с.19.

¹¹ Рамиз Абуталыбов. **Годы и встречи в Париже,** Москва, 2006, с.222.

¹² Георгий Мамулия. **Предисловие к книге: «Кавказская Конфедерация...»,** с.9.

¹³ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943).** Москва: ООО «ИПЦ Маска», 2013, с.69.

Bununla belə, həm təbliğat, həm də kəşfiyyat fəaliyyəti aparmaq üçün Qafqazla həmsərhəd ölkələrdən birində də belə bir mərkəzin yaradılması vacib idi və bu mənada Türkiyə ən uyğun yer idi. 1924-cü ildə Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin nümayəndəsi Roman Knollun təşəbbüsü ilə İstanbulda Qafqaz Konfederatlarının Birləşmiş Komitəsi təsis edildi. Komitənin rəhbər orqanı David Vaçnadze, Xosrov bəy Sultanov (Sultanzadə) və Vassan Girey Cabağıyevdən (Cabağı) ibarət rəyasət heyəti oldu.¹⁴ Gördüyümüz kimi, müsavətçilər bu komitədə təmsil olunmamışdılar, bu, İttihad üzvü X.Sultanovun onlara qarşı mənfi münasibətindən irəli gəlirdi. O, polyakları müsavətçilərin konfederasiyaya qarşı olduqlarını və Azərbaycanı Türkiyəyə birləşdirməyə çalışdıqlarını sübut etməyə çalışırdı.¹⁵

İstanbul və Paris komitələri arasında təsir dairələri və səlahiyyət bölgüsü baxımından mürəkkəb münasibətlər yaranmışdı. Fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi, sonra isə hər iki komitənin birləşdirilməsi ilə bağlı danışıqlar kifayət qədər çətin şəraitdə baş verirdi. Paris Komitəsi əsasən keçmiş Qafqaz respublikalarının diplomatik nümayəndəliklərini təmsil edir və özünü onların hüquqi varisi sayırdı; komitənin iddiasına görə, birləşmə onun ətrafında aparılmalı idi. İstanbul Konfederasiya Komitəsi də öz növbəsində üstünlüyü Parisə vermək və müsavətçilər və gürcü sosial-demokratları ilə birləşmək istəmirdi. Lakin onlar bütün Qafqaz mühacirətinin möhkəmlənməsinə can atan marşal Pilsudskinin yenidən hakimiyyətə gəldiyi Varşavanın təzyiqi altında bu addımı atmalı oldular.

Komitənin 17 bənddən ibarət nizamnaməsinə görə, onun üzvlərini bu orqana yalnız Qafqaz respublikalarının milli mərkəzləri təyin edə bilərdilər ki, bu da komitəni həmin mərkəzlərə rəhbərlik edən N.Jordaniya və Rəsulzadənin nəzarəti altına salırdı. Beləliklə, polyakların əvvəldən israrla tələb etdiyi bu strukturun fəaliyyətinin maksimum mərkəzləşdirilməsinə nail olunurdu.

1926-cı il iyulun 15-də İstanbulda keçirilən danışıqlar nəticəsində burada Qafqaz siyasi mühacirətinin bütün fəaliyyətini uzlaşdıran Qafqaz İstiqlal Komitəsi (QİK) yaradıldı.¹⁶ Gürcüstanı bu strukturda keçmiş daxili işlər naziri Noy Ramişvili və Nestor Maqalaşvili, Azərbaycanı Müsavat Partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə, həmçinin partiyanın üzvü, AXC-nin keçmiş daxili işlər naziri Mustafa Vəkilov (Vəkilli), Şimali Qafqazı Qafqaz Xalq dağlılar partiyasının sədri və İmam Şamilin nəvəsi Seyid bəy Şamil və Dağlılar Respublikasının Azərbaycandakı keçmiş diplomatik nümayəndəsi Əlixan Kantemir təmsil edirdilər.¹⁷

Beləliklə, QİK faktiki olaraq 1926 və 1927-ci illərdə milli mərkəzlər təşkil edən gürcü sosial-demokratlarının və Azərbaycan müsavətçilərinin təsiri altına düşürdü. Eyni zamanda Parisdə mühacirətdə olan keçmiş respublikaların parlamentlərini və diplomatik nümayəndəliklərini təmsil edən və öz fəaliyyətini QİK ilə

¹⁴ Архив Министерства внутренних дел Грузии (АМВДГ): Ф.3, д.306, оп.3, д.4, л.2-5.

¹⁵ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943)**. Москва: ООО «ИПЦ Маска», 2013, с.64.

¹⁶ Письмо Комитета независимости Кавказа дипломатическим представителям Азербайджана, Грузии и Северного Кавказа А.М.Топчибашеву, А.И.Ченкели и А.М.Чермоеву, 1 августа 1926 г. **Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей»**, с.65.

¹⁷ Георгий Мамулия. Предисловие к книге: **«Кавказская Конфедерация...»**, с.12.

əlaqələndirən Üçlər Şurası fəaliyyətini davam etdirirdi. 1926-cı il dekabrın 9-da “Üçlər Şurası” ilə QİK-nin birgə iclasında qərara alındı ki, bundan sonra QİK üzvləri Şuranın iclaslarında iştirak edəcək və eyni hüquqlara malik olacaqlar. QİK üzvlüyünə respublikaların birləşmiş mərkəzi orqanları, yəni. Milli Şuralar tərəfindən nümayəndələr seçilməli idi. Ümumi məqsəd olaraq isə Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini bərpa etmək və onların konfederasiya əsasında birləşməsi uğrunda mübarizə bəyan edilirdi.¹⁸

Bununla belə, Rəsulzadənin təşkilati məsələlərdə konsensusa nail olmaq üçün bütün cəhdlərinə və hətta Ə.Topçubaşını QİK rəhbərliyinə təqdim etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan siyasi mühacirətinin Paris və İstanbul hissələri arasında münasibətlər gərginlik həddinə çatmışdı. Bəzən bu, Topçubaşı və X.Sultanovun başçılıq etdiyi mühacirətin sağ qanadı ilə Rəsulzadənin başçılıq etdiyi müsavətçilərin birbaşa qarşıdurmasında özünü göstərirdi.

Bu arada “Prometey” hərəkatı inkişafına davam edirdi; bu hərəkatda 1928-ci ildə Rəsulzadənin iştirakı ilə Varşavada “Prometey” cəmiyyətinin “Qafqaz Məzlum Xalqları Liqası” adlı bölməsinin yaradılması böyük rol oynamışdı. Cəmiyyətin rəhbər orqanına Gürcüstan, Şimali Qafqaz, Ukrayna, Türküstan, Krım tatarları, İdel-Ural və b. xalqların nümayəndələri daxil olmuşdular. Azərbaycan bu qurumda M.Ə. Rəsulzadə və M.Y.Mehdiyev ilə təmsil olunmuşdu.¹⁹ Hərəkatın strateji və yekun məqsədi Qafqaz xalqlarının azadlığına və müstəqilliyinə nail olmaq idi ki, onun proqramını hazırlayanların təxmininə görə, bu, yalnız Sovet imperiyasının dağılmasından sonra baş verə bilərdi. Təşkilatın fəaliyyətinin ana xətti bütün xalqları Rusiyaya qarşı vahid mübarizə platformasında birləşdirməyə və “SSRİ ərazisində milli inqilabı” təşviq etməyə yönəlmişdi. Avropanın müxtəlif şəhərlərində eyniadlı mühacir klublarının fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, hərəkatın əsl çiçəklənməsi məhz Varşava təşkilatının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

“Prometey” hərəkatı, Rusiyanın parçalanması ideyasını qəbul etməyən rus və erməni mühacirətində qəzəb fırtınasına səbəb oldu. Sonuncunun nümayəndəsi A.Xondkarian A.Kerenskinin nəşr etdirdiyi həftəlik “Dni” (Günlər) qəzetində “Türkiyənin xidmətində” sərlövhəli məqalə dərc etdirərək, Rəsulzadəni birbaşa Türkiyəyə birləşmək məqsədi ilə türk-tatar xalqlarını birliyinin yaradılmasında günahlandırır. Zərevənd təxəllüsü ilə nəşr olunan Nalbandyan qardaşları da Rəsulzadəni pan-turanizmdə ittiham edirdilər.²⁰ Məlum olduğu kimi, Prometey hərəkatının rəhbərlərinin erməni mühacirətini Ümumqafqaz strukturlarına cəlb etmək üçün çoxsaylı cəhdlərinə baxmayaraq, bu cəhdlər 30-cu illərin sonlarına qədər uğurlu olmadı, çünki onlar Türkiyə ilə əlaqəsi olan heç bir təşkilata qoşulmaq istəmirdilər.

¹⁸ Протокол заседания Совета Трех Республик Кавказа с участием членов Комитета независимости Кавказа 9 декабря 1926 г. [Париж]. **Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей»**, с.70.

¹⁹ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943)**. Москва, ООО «ИПЦ Маска», 2013, с.98.

²⁰ Зареванд, **Турция и пантүранизм**, С предисловием А.Н.Мандельштама. Париж, 1930.

Rəsulzadə bu məqalələrə və Kerenskinin mövqeyinə cavab olaraq 1930-cu ildə Parisdə nəşr olunmuş məşhur “Panturanizm haqqında” əsərini yazır və burada birbaşa vurğulayır ki, onların fəaliyyətinin məqsədi Rusiyanın parçalanması və ya Türkiyəyə ilhaq edilməsi deyil, vətənlərinin müstəqilliyi uğrunda mübarizədir.

Rəsulzadə yazır: “Əksinə, biz Rusiyanın çiçəklənməsini və öz milli sərhədləri daxilində ərazi birliyini qoruyub saxlamasını ürəkdən arzu edirik. Amma cənab Kerenski bir həqiqəti də etiraf etməlidir ki, Qafqazın azərbaycanlılara, gürcülərə və dağlı xalqlara mənsub olması heç də Rusiyanın parçalanması demək deyil. Eynilə, nə Ukraynanın, nə də Türkünstanın Rusiyaya heç bir aidiyyəti yoxdur... Nə üçün bu xalqların öz təbii haqlarını qazanmaq istəyi, müstəqillik əldə etmələri, milli əraziləri üzərində hökmranlıq etmək Rusiyanın parçalanması aktı kimi qəbul edilir?!”.²¹

M.Ə.Rəsulzadə də öz növbəsində həmin erməni müəlliflərini “rus imperializminin qulları və köntüllüləri” kimi qınayırdı və onlara xatırladırdı ki, Azərbaycan siyasətçiləri, xüsusən də Müsavat partiyasının rəhbərləri əvvəldən romantik panturanizmə qarşı çıxaraq, bütün türk xalqlarını vahid dövlətdə birləşdirmək ideyasını “heç bir real əsas olmayan utopiya” kimi qəbul edirdilər. Onun sözlərinə görə, əksinə, Azərbaycan siyasətçiləri “Azərbaycan Respublikası yarandığı ilk gündən bütün Qafqaz xalqlarını bir konfederativ dövlətdə birləşdirmək zərurətinin tərəfdarı olublar. və bu şüarı Azərbaycanın və bütün türk dünyasının real maraqlarına daha uyğun hesab ediblər”.²²

1920-ci illərin sonlarında Rəsulzadənin Türkiyədəki fəaliyyəti həm onun açıq antisovet publisistikasını yaxşı qarşılamayan türk xüsusi xidmət orqanlarının təqibləri, həm də Müsavat və AMŞ daxilindəki Şəfi bəy Rüstəmbəyli və Xəlil bəy Xasməmmədov tərəfindən davam edən intriqalara görə getdikcə problemləşirdi. Onun jurnal və qəzetləri bir-bir bağlanırdı – əvvəlcə “Yeni Kafkasiya” (1927), sonra “Azəri-Türk” və “Odlu Yurd”, “Bildiriş” qəzeti (1929-1931) qapadılmışdı.²³

1930-cu ildə Rəsulzadə Parisə gedir, oradan isə Varşavaya yola düşür, lakin Türkiyə hakimiyyəti ona giriş vizası verməkdən imtina etdiyinə görə Türkiyəyə qayıda bilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, iki il öncə Türkiyə hakimiyyəti Gürcüstanın QİK-dəki nümayəndəsi S.Mdivanini İstanbuldan qovmuşdu və bu barədə Rəsulzadə qəzəblə N.Ramişviliyə yazdığı məktubda məlumat vermişdi.²⁴

Rəsulzadənin İstanbuldan rəsmi deportasiyası 1931-ci ildə Ankarada 1925-ci il Türkiyə-Sovet dostluq və bitərəflik müqaviləsinin 5 il müddətinə uzadılması haqqında protokol imzalandıqdan sonra baş verdi. Həmin protokolun maddələrindən birinə görə Türkiyə SSRİ-dən olan ən fəal siyasi mühacirləri ölkədən deportasiya

²¹ Мамед Эмин Расулзаде. О пантунанизме. В связи с кавказской проблемой. **The society of Central Asian studies. Oxford.** 1985. P. 35.

²² Мамед Эмин Расулзаде. *Yenə orada*, c.74-77.

²³ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943).** Москва: ООО «ИПЦ Маска», 2013, с.117.

²⁴ **Письмо председателя Азербайджанского национального центра М.Э.Расулзаде председателю грузинской секции в Комитете независимости Кавказа Н.Рамишвили о политике Турции в отношении кавказцев-прометеевцев 15 октября 1928 г.** Стамбул. Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей», с.73-74.

etməyi öhdəsinə götürmüşdü. Nəticədə, elə həmin il Müsavat partiyasının Xarici bürosunun və AMM-nin fəaliyyətinin dayandırılması, habelə bu təşkilatların rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədən deportasiyası qərara alındı.²⁵ 1931-ci ildən Məhəmməd Əminin mühacirət həyatının Polşa dövrü başlayır.

Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasında M.Ə.Rəsulzadənin rolu

Qarşılıqlı maraqların üst-üstə düşməsi Qafqaz mühacirəti ilə XX əsrin 30-cu illərində SSRİ-nin əsas rəqibləri hesab edilən Polşa və Almaniyanın hakim dairələri arasında sıx əməkdaşlığa səbəb oldu. M.Ə.Rəsulzadənin ardınca onun bir çox əqidədaşları Polşadan siyasi sığınacaq aldılar. Rəsulzadənin artıq 1932-ci il yanvarın 10-da “İstiqlal” qəzetinin ilk nömrəsini nəşr etdirdiyi Almaniyada da Azərbaycan siyasi mühacirətinin qəzet və jurnallarının nəşri üçün lazımi şərait yaradılmışdı. Redaktə məqaləsində Rəsulzadə vurğulayır ki, bu qəzet İstanbulda bağlanan qəzet və jurnalların işini davam etdirmək niyyətindədir.²⁶

Rəsulzadənin həyatının bu dövrü onun Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması sahəsində fədakar fəaliyyəti ilə əlamətdardır. Bu qurumun yaradılması haqqında pakt 1934-cü ilin iyulunda qəbul edilmişdi, lakin bütün hazırlıq işləri Varşavada Rəsulzadə tərəfindən həyata keçirilirdi. Həmin paktı Azərbaycanın, Gürcüstanın və Şimali Qafqazın milli mühacir mərkəzlərinin nümayəndələri – M.Ə.Rəsulzadə və A.M.Topçubaşı, N.Jordaniya və A.Çxenkeli, İ.Çulik, T.Şakmanov və M.Q.Sunjev imzalamışdılar.²⁷

Pakt 6 bənddən ibarət Qafqaz Konfederasiyasının əsaslarını elan etdi. Konfederasiya hər bir respublikaya daxili siyasətdə tam suverenlik verərək, xarici siyasət sahəsində ali səviyyəli beynəlxalq birlik kimi bütün respublikalar adından çıxış etməli, eyni zamanda ümumi siyasi və gömrük sərhədinə malik olmalı idi. Sərhədlərin mühafizəsi konfederasiyanın rəhbər orqanlarına tabe olan vahid komandanlıq altında konfederasiya ordusuna verilirdi. Yaranan bütün fikir ayrılıqları arbitraj və ya qərarları bütün respublikalar üçün məcburi olan Konfederasiyanın Ali məhkəməsi tərəfindən həll edilməli idi. Ən yaxın vaxtlarda yuxarıda ifadə olunmuş prinsipləri nəzərə almaqla Qafqaz Konfederasiyasının konstitusiya layihəsinin işlənilib hazırlanmasına başlamaq nəzərdə tutulurdu. Bu layihə hər bir respublikanın birinci təsis qurultayının işində əsas olmalı idi. Paktın sonuncu bəndində bu paktı Ermənistan Respublikasına da yer verilməsi xüsusi qeyd olunurdu.²⁸ Lakin erməni nümayəndələri konfederasiyaya yalnız II Dünya Müharibəsi başlayandan sonra daxil oldular.

Paktın imzalanmasından bir neçə ay sonra Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi Əli Mərdan bəy Topçubaşov (mühacirətdə Topçubaşı) vəfat etdi. Onun dəfn mərasimində Qafqaz mühacirətinin bütün tanınmış simaları, o cümlədən

²⁵ Ahmet Karaca. **Azerbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış**. Ankara, 1982, s.23.

²⁶ Yəni orada, s.23-24.

²⁷ Пакт Конфедерации Кавказа, 14 июля 1934 г. Брюссель, **Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей»**, с.95-96.

²⁸ Пакт Конфедерации Кавказа. 14 июля 1934 г. Брюссель. **Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей»**, с.96.

Ermənistan Respublikasının keçmiş baş naziri Xatisyan çıxışlar etdilər. Parlaq nitq söyləyən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Respublikası parlamentinin ilk sədri, Parisdəki diplomatik missiyanın rəhbəri və Qafqaz xalqlarının birləşməsinin təşəbbüskarlarından biri kimi Topçubaşının müstəsna xidmətlərini qeyd etdi.²⁹

Konfederasiya bütün tərəflərin səlahiyyətli orqanı kimi çıxış etməli və bunun üçün gələcək hökumətin bir növ ilkin timsalı olacaq vahid mərkəz yaratmalı idi. 1935-ci ilin fevralında keçirilən konfransda bu funksiyalar M.Ə.Rəsulzadə, N.Jordaniya və M.Q.Sunjevin daxil olduğu idarə heyətinə həvalə edilirdi. “Qafqaz məsələsi və Rusiya” adlı konfransda qəbul edilən sənəddə əsas fəaliyyət istiqaməti kimi Qafqaz xalqlarının sonradan konfederasiyaya birləşdirmək şərti ilə burada müstəqil respublikalar yaratmağa hazırlanması elan edildi.³⁰

Eyni zamanda, Rəsulzadə Müsavat partiyasını birləşdirmək üçün fəaliyyətinə ara vermirdi. 1936-cı ilin avqustunda o, Varşavada partiya qurultayını təşkil etdi. Həmin qurultayda o vaxtadək onun siyasi kursunun tənqidçiləri – Ş.Rüstəmbəyli, X.Xasməmmədov və N.Şeyxzamanlı partiyadan xaric edildilər. Qurultayda partiyanın “Yeni Proqram Əsasları” qəbul edildi; burada müsavətçilik “Azərbaycan vətənpərvərliyi, azadlıq, cümhuriyyətçilik, milli müstəqillik ideallarına sadıqlıq, ümumbəşəri sivilizasiyanın yüksək idealları və böyük Türk mədəniyyəti ilə bağlı” hərəkət kimi təsvir edilirdi.³¹

Partiyanın əsas məqsədi kimi “Azərbaycanın rus işğalından azad edilməsi və ölkənin dövlət müstəqilliyinin bərpası” göstərilirdi. Sosial məsələlər sahəsində partiya əhalinin hər hansı bir hissəsinin cəmiyyətin digər hissələri üzərində hökmranlığını əsaslı şəkildə rədd edirdi. Partiyanın sosial dünyagörüşünün əsasını mübarizə deyil, eyni milləti təşkil edən siniflərin barışıqı təşkil edirdi.³² Partiya bu müddəalara əsaslanaraq müstəqil Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin və demokratiyanın bərqərar olmasının zəruriliyini bəyan etmişdi. Həmçinin “Yeni Proqramın Əsasları” partiyanın 14 iyul 1934-cü il tarixli Qafqaz Konfederasiyası Paktı əsasında Qafqaz birliyi ideyasına sadıqlığını bir daha təsdiqləyirdi.³³ Qurultayın xüsusi qərarında Prometey hərəkəti çərçivəsində siyasi mühacirlərin əməkdaşlığının gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdi. Hərəkətin özü o dövrdə konfederasiya tərəfdarları ilə sıx əlaqədə idi və A.Karacanın fikrincə, Qafqaz Konfederasiyasını yaratmaqla bu bölgəni “Asiya İsveçrəsi”nə çevirmək arzusu açıq bildirilirdi.³⁴

²⁹ А.Сафарова. Идея Кавказской Конфедерации в эмигрантский период политической деятельности А.М.Топчибаева. **Известия Национальной академии наук Азербайджана: Серия истории, философии и права.** 2001, №3, с.51.

³⁰ Xələddin İbrahimli. **Azərbaycanın siyasi mühacirəti (1920-1991).** Bakı, 1996, s.162.

³¹ Айдын Балаев. Мамед Эмин Расулзаде. **На чужих берегах (1922-1943).** Москва, ООО «ИПЦ Маска», 2013, с.247.

³² Сообщение журнала «Северный Кавказ» о съезде партии «Мусават» в Варшаве. Июль 1936 г. **Из истории азербайджанской эмиграции,** с.180.

³³ **Milli Azərbaycan “Müsavat” Halk Firkasının Yeni Program Esasları.** Varşava, 1936, s.5.

³⁴ Ahmed Karaca, Kafkasiya Konfederasyonu Kafkasiya Cumhuriyetlerinin Emniyet Kalhanı olabilir mi? **“Azerbaycan”, 1995, N305,** s.20.

Məhəmməd Əmin təkcə sovet rejiminə qarşı deyil, həm də keçmiş Dağlılar Cümhuriyyətinin naziri H.Bammatın rəhbərlik etdiyi “Qafqaz” jurnalı ətrafında qruplaşan və türk yönümlü təmayül tərəfdarları olan keçmiş yoldaşlarına qarşı mübarizə aparmalı olurdur. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Bammat tərəfdarları Türkiyədən qovulduqdan sonra Almaniyaya arxalanmağı Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini bərpa etmək üçün yeganə fürsət sayaraq almanpərəst mövqe tuturdular. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, artıq 1936-cı ildə Məsavətin qurultayında gələcək müharibənin qaçılmazlığına inam ifadə olunurdu. Partiyanın qərarları arasında aşağıdakılar da yer almışdı: “Prinsipcə müharibəni ümumi fəlakətə səbəb ola biləcək arzuolunmaz hadisə kimi tanıyan partiya, bununla belə, başa çatmış müharibə faktından əvvəl “düşmənimin düşməni mənim dostumdur” qaydasına əsasən, sovetlərə, vətənimizin düşmənlərinə və müstəqilliyimizi qəsb edənlərə qarşı çıxan beynəlxalq qüvvələrə rəğbət bəsləyəcək. Bu qüvvələrə rəğbətimizin dərəcəsi onların problemimizə, milli maraqlarımıza müsbət münasibətinin dərəcəsi ilə birbaşa bağlı olacaq”.³⁵

M.Ə.Rəsulzadə və onun tərəfdarları H.Bammatdan fərqli olaraq Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasında onlara ən böyük köməklik göstərə biləcək ölkənin Polşa olduğuna inanırdılar. Bu mövqedə Qərbə mühacirət edən azərbaycanlı zabitlərin bir qisminin Polşa ordusunda, hətta Baş Qərargahda xidmət etməsi də müəyyən rol oynamışdı.³⁶ Qarşıdan gələn müharibə ərəfəsində Azərbaycan mühacirləri SSRİ-yə qarşı mübarizədə Polşaya dəstək verməyə ümid edirdilər. Lakin İkinci Dünya müharibəsi məhz Polşanın işğalı ilə başladı və bu, Azərbaycan siyasi mühacirətinin bütün planlarının üstündən xətt çəkdi. M.Ə.Rəsulzadə Fransaya, oradan İngiltərəyə getməyə məcbur oldu, Buxarestdə məskunlaşdı və bütün müharibə illərini burada keçirdi.

1941-ci ilin 30 dekabrında Almaniya Quru Qoşunlarının Ali Komandanlığı bir neçə şərq legionu yaratmağa başladı. Tarixçilərin fikrincə, alman qoşunlarında əcnəbi könüllülərin sayı 2 milyon nəfərə yaxın idi (bunun 25-35 mini azərbaycanlı idi).³⁷ İlk legionlar – Türkünstan və Qafqaz-Müsəlman (azərbaycanlılar, dağstanlılar, inquşlar və çeçenlər) legionları 1942-ci ilin əvvəlindən Polşa ərazisində formalaşırlar. 1942-ci ilin avqustunda Qafqaz-Müsəlman legionunun adı dəyişdirilərək, Azərbaycan legionu adlandırıldı. Siyasi hazırlıq və təbliğat xüsusi kursları bitirmiş azərbaycanlı siyasi mühacirlər və legioner-təbliğatçılar tərəfindən aparılırdı. Mühazirələr zamanı Sovet Azərbaycanında qadağan olunmuş, o cümlədən AXC tarixi, Qafqaz Konfederasiyası və s. kimi mövzulara xüsusi diqqət yetirilirdi.

Bəzi tarixçilərin yazdığına görə, 1942-ci ilin mayında Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Qafqaz siyasi mühacirlərinin iştirakı ilə “Adlon” mehmanxanasında təşkil etdiyi konfransa gələn Rəsulzadə uzun sürən danışıqlardan sonra Berlində

³⁵ Сообщение журнала «Северный Кавказ» о съезде партии «Мусават» в Варшаве. Июль 1936 г. Из истории азербайджанской эмиграции, с.182.

³⁶ Айдын Балаев. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943). Москва: ООО «ИПЦ Маска», 2013, с.185.

³⁷ Рамиз Абуталыбов. Годы и встречи в Париже. Москва, 2006, с.43.

yaradılmış Azərbaycan Milli Komitəsinə rəhbərlik etməyə razılıq vermişdi.³⁸ Lakin aşkar edilmiş yeni arxiv materialları Rəsulzadənin adıçəkilən komitəyə heç vaxt rəhbərlik etmədiyini göstərir. Üstəlik, siyasi mühacirlərin və bu konfransın təşəbbüskarı, Almaniyanın SSRİ-də keçmiş səfiri qraf Fridrix fon Şulenburqun bütün söylərinə baxmayaraq, 1942-ci ildə Qafqaz komitələri hələ də yaradılmamışdı.³⁹

Almanların Qafqaz respublikalarına müstəqillik vermək fikrində olmadığına əmin olduqdan sonra Rəsulzadə Berlindən Buxarestə qayıtdı. Almanlar isə onu əməkdaşlığa razı salmaq cəhdlərindən əl çəkmədilər, 1943-cü ildə onu yenidən azərbaycanlı legionerlərlə danışıqlara çağırdılar. Lakin onların gözləntiləri özünü doğrultmadı. Rəsulzadə legionerləri öz azadlıqları uğrunda mübarizə aparan xalqlara qarşı silah götürməməyə çağırdı. Eyni zamanda o, açıq şəkildə bildirdi ki, "Bir çox xalqların müstəqil və azad dövlət həyatını əlindən alan, dövlət müstəqilliyinə son qoyan Almaniya kommunist işğalı altında olan Azərbaycana heç vaxt müstəqillik verməyəcək".⁴⁰ Bu çıxış onun Almaniya qovulmasına səbəb oldu və, məlum olduğu kimi, Azərbaycan legionuna Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski başçılıq etdi.

Nəhayət müharibənin sonunda, 1945-ci ilin martında işğal olunmuş Şərq ərəzilərini reyx naziri A.Rozenberq öz hökuməti adından Azərbaycan Milli Birlik Məclisini gələcək müstəqil Azərbaycanın Müvəqqəti Hökuməti kimi tanıdı.⁴¹ Lakin artıq çox gec idi, Almaniyanın təslim olmasına iki aydan az vaxt qalırdı.

İkinci Türkiyə dövrü

Soyuq müharibənin başlanması fonunda Sovet-Türkiyə münasibətləri kəskin şəkildə pisləşdi. SSRİ Xarici İşlər Naziri V.M.Molotov 1925-ci il Sovet-Türkiyə Dostluq və Bitərəflik Müqaviləsini denonsasiya haqqında aqressiv bəyanat verir. Bundan sonra Moskva Qars və Ərdahanın qaytarılmasını tələb edərək Türkiyəyə qarşı ərəzi iddiaları irəli sürür.⁴² Bütün bu demarşlar Türkiyə hökumətinin azərbaycanlı mühacirlərə münasibətinin yumşalmasına, onların Türkiyəyə qayıtmasına şərait yaratmasına səbəb oldu. Türkiyə hökumətinin bu məsələ ilə bağlı rəsmi qərarı 1947-ci ilin sentyabrında verildi. Həmin ilin sonunda Rəsulzadə 16 illik fasilədən sonra Türkiyəyə qayıtdı.⁴³

İkinci dəfə Türkiyədə fəaliyyətinə Rəsulzadə mədəniyyət dərnəyinin yaradılması ilə başlayır. 1949-cu il fevralın 1-də Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təsis yığıncağı keçirildi və bu toplantıda Rəsulzadə fəxri sədr seçildi.⁴⁴ Təşkilatın nizamnaməsində AKD-nin siyasətlə məşğul olmamağı və onun əsas vəzifələri kimi

³⁸ Məryəm Oruçlu. *Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992)*, s.111.

³⁹ Георгий Мамулия. *Тайные кулуары «Адлониады». М.Э.Расулзаде и азербайджанские эмигранты в Берлине по данным личного архива графа Фридриха Вернера фон дер Шулетбурга*. II *Бeynəlxalq Rəsulzadə Qıraətləri*, s.386-387.

⁴⁰ Айдын Балаев. *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)*. Москва, 2009, с.257.

⁴¹ Рамиз Абуталыбов. *Свои среди чужих, чужие среди своих*. Москва, 2007, с.16.

⁴² Рамиз Абуталыбов. *Мамед Эмин Расулзаде и Кавказская Конфедерация*, с.45.

⁴³ Айдын Балаев. *М.Э.Расулзаде. На чужих берегах*, с.246.

⁴⁴ Selçuk Önal. Mehmet Emin Resulzade ve onun mefkure ocağı. *Azerbaycan Kültür Derneği*. II *Beynəlxalq Rəsulzadə Qıraətləri*, s.693.

Azərbaycan mədəniyyətinin və tarixinin tədqiqi və təbliği, o cümlədən ehtiyacı olan azərbaycanlı mühacirlərə maddi və mənəvi dəstək göstərməsi xüsusilə vurğulanırdı.⁴⁵

Rəsulzadənin həyatının bu dövrü yaradıcılıq anlamında xüsusilə səmərəli olmuşdu; məhz o illərdə o, məşhur “Çağdas Azərbaycan Edebiyyatı” və “Çağdas Azərbaycan Tarixi” əsərlərini nəşr edir. Aprelin 1-də M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə “Azərbaycan” jurnalının ilk nömrəsi işıq üzə görünür.⁴⁶

Eyni zamanda o, Qafqaz siyasi mühacirətinin vahid koalisiyasını yaratmaq səylərini artıraraq, siyasi fəaliyyətini də davam etdirir. Gürcü və Şimali Qafqaz siyasi mühacirləri ilə birlikdə 1952-ci ilin dekabrında o, Münhendə ümumqafqaz konfransı keçirməyə nail oldu ki, bu konfransda Azərbaycan mühacirətini AMM adından Məhəmməd Əmin özü təmsil edirdi. Konfransın yekununda onun iştirakçıları xaricdə region xalqlarının milli hərəkətlərini təmsil etmək hüququna malik olan yeni Qafqaz İstiqlal Komitəsini yaratdılar. Komitəyə həmçinin Şərqi Avropa, Ukrayna, Türkcüstan və s. xalqların milli mühacir təşkilatları ilə əməkdaşlığı gücləndirmək tapşırılırdı.⁴⁷

Hadisələrlə zəngin həyatının son günlərinə qədər Rəsulzadə əlində olan bütün vasitələrlə doğma yurdunun müstəqilliyi uğrunda mübarizəni dayandırmadı və 1955-ci il martın 6-da Ankarada vəfat edərkən söylədiyi son söz də “Azərbaycan, Azərbaycan!” sözləri oldu.

Nəticə

Görkəmli siyasi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bütün fırtınalı, inanılmaz hadisələrlə zəngin həyat və fəaliyyəti bir məqsədə – Vətəninin, Azərbaycanın müstəqil yaşaması uğrunda mübarizəyə həsr edilmişdi. Bu fəaliyyətin əhəmiyyətli hissəsi, 1917-1920-ci illərin Rusiya və Qafqaz siyasi elitası üçün xarakterik olan mühacirətdə keçdi.

M.Ə.Rəsulzadə qütbətdə olduğu ilk günlərdən Azərbaycanın sovet işğalından azad olunacağına ümidini itirməmiş, bu günün yaxınlaşması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdi. O, 1938-ci ildə Varşavada nəşr etdirdiyi ən məşhur kitablarından biri olan “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi”ndə yazırdı: “Biz işıqlı gələcəyə ümidimizi heç vaxt itirməmişik... Biz müsəlman olduğumuz üçün həmişə inanmışıq ki, xalqımız müvəqqəti olaraq siyasi hüquqlarından məhrum edilən və sanki ölü kimi görünən, yaxın gələcəkdə yenidən dirilib öz layiqli yerini tutacaqdır”.⁴⁸

O, həm də Qafqaz respublikalarının sıx əməkdaşlığının onların təhlükəsizliyinin təminatçısı olacağına inanaraq, Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasının qızğın tərəfdarı idi. Mühacirət həyatının bütün təlatümlərinə, bir ölkədən digərinə daimi köçməsinə, həm həmyerliləri, həm də keçmiş imperiyanın digər xalqlarının nümayəndələri arasında fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, o, ümumi iş naminə mümkün

⁴⁵ Рамиз Абуталыбов. Göstərilən əsəri, c.46.

⁴⁶ Selçuk Önal. Göstərilən əsəri, c.694.

⁴⁷ Рамиз Абуталыбов. Göstərilən əsəri, c.46.

⁴⁸ Мамед Эмин Расулзаде. Сборник произведений и писем. Москва, «Флинта», 2010, с.13.

kompromislərə gəlməyi bacarırdı. Təəssüflər olsun ki, o, sağlığında Azərbaycanın sovet hakimiyyətindən qurtulduğunu görmədi, lakin bunun mütləq olacağına şübhə etməirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Karaca, Ahmed. **Azərbaycan'ın yakın tarixinə kısa bir baxış**. Ankara, 1982.
2. Karaca, Ahmed. Kafkasiya Konfederasyonu Kafkasiya Cumhuriyetlerinin Emniyet Kalhanı olabilermi? **“Azərbaycan”, 1995, N305**
3. İbrahimli, Xələddin. **Azərbaycanın siyasi mühacirəti (1920-1991)**. Bakı, 1996.
4. **II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri. M.Ə.Rəsulzadə irsi demokratiya, müstəqillik və dövlətçilik dəyərləri sistemində**. Bakı, 2024.
5. **“Karl Marx underhalvsmanen” – Svenska Pressen, 1922, 8 August**). II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri. II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri. M.Ə.Rəsulzadə irsi demokratiya, müstəqillik və dövlətçilik dəyərləri sistemində. Bakı, 2024, s.785-787.
6. Oruçlu, Məryəm. **Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992)**. Bakı: Azərnəşr, 2001.
7. **Milli Azərbaycan “Müsavat” Halk Firkasının Yeni Program Esasları**. Varşava. 1936.
8. Məmmədzadə Mirzə Bala. **Milli Azərbaycan hərəkəti**. Bakı: “Nicat”, 1992.
9. Şimşir, Səbahəddin. **Azərbaycanın istiklal mücadelesi**. İstanbul, 2006.
10. Selçuk, Önal. **Mehmet Emin Resulzade ve onun mefrure ocağı**. Azərbaycan Kültür Derneği. Xələddin İbrahimli. Azərbaycanın siyasi mühacirəti (1920-1991). Bakı, 1996.
11. Балаев, Айдын. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва, «Флинта». 2009.
12. Балаев, Айдын. **Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943)**. Москва: ООО «ИПЦ Маска», 2013.
13. Сафарова А. Идея Кавказской Конфедерации в эмигрантский период политической деятельности А.М.Топчибашева. **Известия Национальной академии наук Азербайджана: Серия истории, философии и права. 2001, №3**.
14. Баммат, Гайдар. **Краткие биографические сведения. Б.д., с. 7 (Личный архив М.Баммата (Париж))**. Мамулия Г. Предисловие к книге: «Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей». Сборник документов. Москва: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2012.
15. Мамулия, Георгий. **Тайные кулуары «Адлониады». М.Э.Расулзаде и азербайджанские эмигранты в Берлине по данным личного архива графа Фридриха Вернера фон дер Шуленбурга**. II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri, s.386-387.
16. Зареванд. **Турция и пантурианизм**. С предисловием А.Н.Мандельштама. Париж, 1930.

17. Гасанлы, Джамиль. Эмиграция, которая еще продолжается. **Зеркало, 2009, 31 января.**
18. **Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей».** Сборник документов. Сост. Г.Мамулия. Москва: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2012.
19. Расулзаде, Мамед Эмин. **О пантуризме. В связи с кавказской проблемой.** The society of Central Asian studies. Oxford.1985.
20. Расулзаде, Мамед Эмин. **Сборник произведений и писем.** Москва. «Флинта». 2010.
21. Ягублу, Насиман. **Энциклопедия Мухаммед Эмина Расулзаде.** Москва, 2014.
22. **Пакт Конфедерации Кавказа. 14 июля 1934 г.** Брюссель. Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей».
23. **Письмо Комитета независимости Кавказа дипломатическим представителям Азербайджана, Грузии и Северного Кавказа А.М.Топчибашеву, А.И.Чхенкели и А.М.Чермоеву. 1 августа 1926 г.** Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей». с.65.
24. **Письмо председателя Азербайджанского национального центра М.Э.Расулзаде председателю грузинской секции в Комитете независимости Кавказа Н.Рамишвили о политике Турции в отношении кавказцев-прометеевцев 15 октября 1928 г.** Стамбул. Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей». С.73-74.
25. **Письмо М.Э.Расулзаде – А.М.Топчибаши. 25.12.1924.** А.М.Топчибаши и М.Э.Расулзаде: Переписка. 1923-1926. Сост., предисл. и прим. С.Исхаков. Москва, 2012.
26. **Протокол заседания Совета Трех Республик Кавказа с участием членов Комитета независимости Кавказа 9 декабря 1926 г.** [Париж]. Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей».
27. Абуталыбов, Рамиз. **Годы и встречи в Париже.** Москва, 2006.
28. Абуталыбов, Рамиз. **Мамед Эмин Расулзаде и Кавказская Конфедерация.** Москва: «Социально-политическая МЫСЛЬ». 2011.
29. Исхаков, Салават. **Мамед Эмин Расулзаде в большевистской Москве. Новые данные к биографии (1920-1922 гг.).** II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri. M.Ə.Rəsulzadə irsi demokratiya, müstəqillik və dövlətçilik dəyərləri sistemində. Bakı, 2024, s.180-187.
30. **Сообщение журнала «Северный Кавказ» о съезде партии «Мусават» в Варшаве. Июль 1936 г.** Из истории азербайджанской эмиграции, с.180.
31. Тамара, Юсуфовна Красовицкая. **Национальные элиты как социокультурный феномен советской государственности (октябрь 1917-1923 г.).** Документы и материалы. Москва, 2007.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Bağirova İradə Səid qızı – tarix elmləri doktoru, professor. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Bagirova Irada Said – Doctor of Sciences in History, professor. Institute of History and Ethnology under the name of A.A.Bakikhanov, ANAS. Azerbaijan, Baku.